

Zavedni in nezavedni vidiki slovenskega mita o kralju Matjažu

MITJA VELIKONJA

MIT MED DRUŽBENIM IN NEZAVEDNIM

Temeljna dilema, ki se pri razmišljanju in ukvarjanju z družbenimi pojavi vedno znova odpira in (navidezno) rešuje, je prav gotovo izbira poti, načinov in globine raziskovanja. Pri razlagi mitov je zaradi množstva nivojev, pomenov in znanstvenih zvrsti, ki se ukvarjajo z eno in isto temo, pristop za površnega opazovalca že prenatrpan. Po eni strani upravičeno, saj so mitologije križišča različnih mišljenjskih form, spremenljivih v času in prostoru; po drugi strani pa polisemičnost mitskega izročila nujno zahteva večdisciplinarno obdelavo. Odveč so vsi dlakocepski akademski antagonizmi in znanstvena prerekanja o "pravi interpretaciji", saj prav večplastno ukvarjanje ustreza večplastnosti mita. Zgodovina, lingvistika, etnologija, (kulturna) antropologija, sociologija ali psihologija - vsaka ima o mitu svojo upravičeno resnico. Prav na tem pluralizmu interpretacij in njih interakcij sloni privlačnost raziskovanja mitologij.

Razlaga najglobljega nivoja, ki ga označujem kot mitski motiv, je prav gotovo naloga, ki se je je treba lotiti šele po temeljitem križarjenju po socialno-zgodovinskih razsežnostih celotnega mita. Ti elementarni mitologemi¹, ki se pojavljajo v vseh svetovnih kulturah, so pravzaprav najskritejše vsebine mitov, iz katerih se potem bohotijo njihove različne nadgradnje - legende, pravljice, epi, nauki ... Mitsko seme pade na rodovitna tla ljudskega izročila, religioznih prepričanj ali kozmoloških razlag stvarnosti. Tako, kot te zunanje manifestacije osnovnega mitskega motiva s svojo bogato kulturno preobleko učinkujejo na človekovo zavedno, pa ostane skrita misel dojemljiva le zakriti večini človekove psihe. Najgloblji mitski nivo je torej namenjen prav arhetipskemu delu nezavednega, ki ga edini lahko v celoti sprejme in razume. Deljenju mitske zgodbe na številne zunanje in en sam temeljni nivo torej ustreza deljenje človekove osebnosti na zavedni in (kolektivno) nezavedni del. Zato vztrajam na postavki, da lahko skriti mitologem uspešno osvetli le globinska psihologija, saj je to

¹ Npr. incest, božanskost, herojstvo, premaganje Zla, Velika Mati ali Oče ...

edina pot, ki privede do osnovnih vprašanj človekovega bivanja. Nevzdržno bi bilo namreč vztrajanje npr. le na komunikacijski ali inkulturacijski funkciji, saj bi mit s tem preprosto izenačili z drugimi indoktrinacijskimi mehanizmi v družbi, ki to delo opravljajo precej učinkoviteje in eksplicitneje. Mit je nedvomno tudi to, je pomemben socializator, v svoji najgloblji sferi pa je oznanjevalec in razreševalec temeljnih človeških nezavednih hotenj in konfliktov.

Odkrivanje naravnih zakonov, konec izključno mitske razlage sveta in prehod v monoteizem so mitske motive dodobra zasidrali v nezavedno strukturo ljudskih pripovedk, pesmi, cerkvenih resnic in prepričanj. Zato se pri interpretaciji oklepam določenih zahtev. Recimo - brsanje in iskanje resničnih zgodovinskih dejstev v mitski zgodbi je povsem nesmiselno, saj mit ni odraz stvarnosti, mitski junaki pa večinom niso zgodovinske osebnosti. Prav tako je jalovo iskanje praresnic, kronološke geneze mitskih vsebin. Mit je treba raziskovati le v skupini vseh inačic, ne pa vsakega posebej; k mitologemu pa se je potrebno spuščati počasi, brez brkljanja različnih nivojev razlage. Šele na ta način se lahko uzre vse bogastvo mitske večplastnosti, ki sloni na strukturno preprostem motivu, bistvu mita.

VIRI ZA RAZLAGO MITA O KRALJU MATJAŽU

Eden od takih arhetipskih vzorcev, ki sem ga uporabil pri analizi mita o kralju Matjažu, je prastar motiv Junaka, včasih polboga, ki mora po tuzemskih podvigih umreti, da bi se potem lahko zrelejši spet vrnil na ta svet. Svetovne mitologije so nabite s takimi primeri, posebej priljubljen pa je ta motiv bil v (starih) poljedeljskih kulturah, kjer se je navezoval na (v patriarhatu ponekod celo izrini) starejša matriarhalna pojmovanja Velike Boginje², ki je bdela nad rodovitnostjo in smrtjo teh ljudstev. Incestuozna Boginja (kot simbolična alegorija sezonskih sprememb) Sina rodi, z njim doživi razcvet in odraslost, na koncu pa ga pokonča, da bi ga (spomladi) znova ustvarila. Gre torej za cikel pojavljanja in izginjanja.

Ena od izpeljank takega pojmovanja je tudi krščanska eshatologija. Pogubljeni Junak se bo vrnil, njegov come-back je načrtovan in pričakovan. Religiozno žalovanje za umrlim Kraljem vsebuje tudi kal zmagoslavja nad njegovim ponovnim prihodom. Tedaj bo ugodje nadomestilo sedanje trpljenje in odpovedovanje. Arhetip "je-nekdo-ki-nas-bo-rešil" je torej obrazec, ki lajša trenutne stiske in jih skuša predrugačiti, transcendentirati. Sveto Pismo vse to anticipira z Jezusovim poslanstvom, nakazuje pa tudi možne scenarije. Npr. Ezekijelove prerokbe (Ezek 38 in 39) ali Razodetje (Raz 20) govorita o poganskem knezu Gogu in njegovi vojski iz dežele Magog, ki sedaj sicer spita za dvema gorama nekje na Vzhodu, nekoč pa bosta kot huda ura prigmela nad vernike. Te bo rešil šele nadangel Gabrijel, zatem pa bo konec sveta.

Take pripovedi so med kristjani oživele ob velikih selitvah in vdorih vzhodnih ljudstev na evropska in mediteranska tla. Od 5. do 7. stoletja so jih ogrožali še nepokristjanjeni slovanski in avarski, manj tudi germanski vsiljivci - v prerokovanih Metodija Padarskega (670-80) zasledimo zgodbo o "kakor da spečem" zadnjem rimsko-

² Najznamenitejše so sumerska Inanna, mezopotamska Ištar in egipčanska Izida; za nas pa je zanimiva tudi staroslovska Lada.

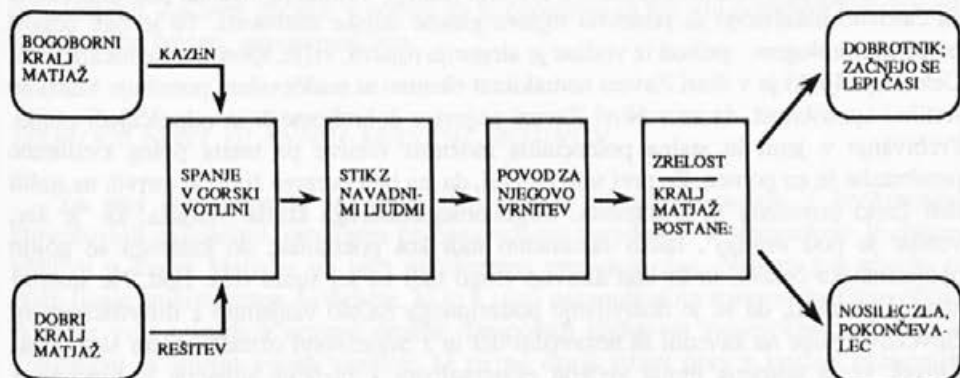
bizantinskem cesarju, ki bo premagal nevernike na Vzhodu, po njegovi smrti pa bodo prav ti zavladali na svetu, dokler jih ne bo uničil nadangel Gabrijel (ali sam Bog). Evropski poznosrednjeveški red so naskakovali turški, tatarski in arabski konjeniki - in to prerokbo je reaktiviral pop Filip bolgarski (1345).

Značilnosti in podvige kralja Matjaža lahko pripišemo različnim resničnim zgodovinskim osebnostim. Vendar pa je treba prej osvetliti dve glavni pojmovanji tega mitskega junaka v slovenskem ljudskem izročilu. V dobri tretjini zgodb nastopa kot borec zoper Boga, prevzetan izzivalec, ki ga Bog kaznuje s spanjem v gorski votlini. V drugi skupini pa je branilec krščanstva in slovenstva, ki se pred premočnim sovražnikom zateče v jamo. Potem se veji nekako povežeta in konec zgodbe ima, ne glede na začetno delitev na domišljavega ali dobrega junaka, spet dva konca. Po prvi varianti bo kralj Matjaž po dolgotrajnem spancu prihrumel s svojo vojsko na dan in kristjane (in Slovence) odrešil vseh nevarnosti. Po drugi pa bo nastopil kot predhodnik Antikrista, pokončevalec ljudi, nosilec hudega. Zato mu lahko pripišemo ne le attribute biblijskih junakov in ljudstev iz prejšnjih dveh odstavkov, pač pa tudi značilnosti poznejših vladarjev, denimo Nerona (ki je bil za nekatere osrečevalec, za druge pa prvovrstni sovražnik); pa kasnejših cesarjev Friderika I. Barbarosses in Friderika II. (ki sta bila po cesarski verziji pozitivni, po papeški - zaradi verskih trenj - pa negativni osebnosti); v največji meri pa je podoben dobremu ogrskemu kralju Matiji Korvinu, pod katerega kratko vladavino so se Slovenci oddahnili od zatiralskega Friderika III. Ta pa si je po Korvinovi smrti povrnil izgubljena slovenska posestva. Privrženci vseh teh osebnosti niso verjeli v njihovo dokončno smrt, širile so se govorice, da skriti spijo in čakajo na vrnitev; tudi nasprotniki so to strahoma pričakovali. Skozi vse te vladarje veje ambivalentni dobro/slabi duh, identičen obojestranskim čustvom do Avtoritete v freudovskem smislu. K temu doživljanju se bom v nadaljevanju še vrnil.

Za popolnejše razumevanje tega slovenskega mita se ne smem ogniti dvema zelo razširjenima staroslovanskima kultoma, ki sta se skozi kulturno tradicijo ohranila do nedavnega tudi na naših tleh. Prvi je kult prednikov, katerega namen je ohranitev kolektivne moči plemena (prepričanje, da je "umrli še z nami"). S prehodom na poljedelstvo in vojno demokracijo se je počasi preobrazil v kult osebnosti. Podobno funkcijo je imel tudi kult soumirajočih, predstavljal pa je ritualno žrtvovanje podrejenih pomočnikov in živali ob pogrebu plemenskega vodje. Tudi ta institucija je ustvarila močan kult vodje in borbeni patriotizem. Na naših tleh se je tako prepričanje še dolgo obdržalo³. Vsakodnevno prepletenost sfer živih in mrtvih pri Slovanih in Slovencih pa dokazujejo mnoga čudežna bitja, ki so to mejo stalno kršila - vampirji, kurenti, ruse, pa Pehtra baba s svojimi divjimi jagami...

Sprehod po virih zaključujem pri skupnih obeležjih poznosrednjeveške evropske kulture. Mitski obrazci so se navezovali na tedanje razmere in razlago sveta. Za razliko od antičnih ali mitologij pozneje naseljenih ljudstev se je težišče iz kozmične preneslo na socialno sfero. Desakraliziranemu junaku je tako na voljo več vsakodnevnih situacij, bližjih vedno racionalnejšemu evropskemu umu. Med zunanjimi dogodki, hvaležnimi prevlekami mitskih ogrođij, so za pripovedovanje privlačni predvsem fanatični boji proti nevernikom in stalne verske vojne z vsemi spremljajočimi nadlogami in pustošenji.

³. Nekateri spomeniki iz naše polpretekle dobe so nabiti s svarečimi sporočili, ki ustvarjajo močan in obvezujoč občutek krivde do mrtvih (= "žrtvovanih"), zahtevajoč kontinuiteto njihove poti.

Že prej sem omenil, da kralj Matjaž nastopa v dvojni vlogi. Kot domišljavi zmagovalca nad vsemi zemeljskimi vojskami bi se rad skušal še z Bogom (ali Kristusom), v nekaterih verzijah zaradi soli. Pred strašnim (klasičnim) božjim orožjem - strelo in gromom - se zateče v notranjost gore. Kazen za njegovo nepokornost je torej "gorski zapor". Boj za sol se mi zdi posrečena metafora boja za oblast. Bog je lastnik snovi, ki iz enega fizičnega stanja zlahka prehaja v drugo; obvladuje torej sposobnost fizičnega in duhovnega permutiranja svoje okolice, je pedal in zavora večnega kolesa prehodov med življenjem in smrtjo. Osvojitve tega božjega monopola bi bila za našega junaka gotovo krona uspeha, Bog pa je njemu (in nam) s svojo kategorično intervencijo dal vedeti, da je ta sposobnost za navadnega zemljana večni tabu.

Nezrelost je torej pokopala bogobornega kralja Matjaža - za dobrega pa je usoden premočan vojaški nasprotnik. V svoja nedra ga dobrohotno sprejme gora; ne več kot kaznovalka, ampak kot zaščitnica. V pripovedkah tega drugega tipa je teža zgodbe usmerjena na drugi del, na junakov vnovičen povratek, v prvem primeru pa je orientirana na uvodni spopad z Bogom, nadaljevanje pa je bolj tekoče.

Začetnemu spopadu sledi popolno nasprotje - umik in resignirana "nirvana" v gori. V številnih svetovnih mitologijah je osrednji lik po zapletu prisilno zaustavljen, včasih celo spremenjen v neživi predmet (npr. severnoameriški Asdival⁵, svetopisemska Lotova žena⁶, pa tudi križani Jezus, osebe iz perzijske pravljice Bath Bagerda ...), spanje v gorski votlini pa zasledimo tudi pri Južnih Slovanih (Kraljevič Marko), Nemcih (Karel Veliki, Friderik Barbarossa in Friderik II.), Dancih (Holger), Angležih (Artur) in Čehih (Svatopluk). Gre namreč za protislovno situacijo, ki jo heroj kot posrednik med Kozmosom in Zemljo, nenavadnim in vsakdanjim lahko reši le, če se utruji na vmesni stopnji. Tako ohrani stik z obema sferama. Zato taka hiba ni njegov manko, slabost, ampak ravno nasprotno - je izkaz prednosti, posebnega statusa, izjemnosti. Le z globokim spancem (= temeljitim pogledom vase) lahko junak reši nevzdržne zunanje in

⁴. Sicer ohlapna shema zajema večino slovenskega ljudskega izročila o kralju Matjažu: skoraj vse pesmi (razen tistih, v katerih junak ne spi v votlini - npr. Kralj Matjaž in Alenčica) in 44 od 46 znanih pripovedk. V ostalih dveh primerih se v zgodbo vmešajo ljubosumne Vile, ki uročijo junaka in ga zaprejo v votlino ... V shemo sem vključil poglavitve za analizo potrebne strukturne sestavine.

⁵. Podrobno analizo glej v temu polbogu namenjenemu poglavju v Levi-Straussovi knjigi.

⁶. To epizodo odlično povzame A. Aycock v svojem poglavju v knjigi Strukturalističke interpretacije biblijskog mita.

notranje paradokse in se pripravi na novo, zrelejšo pojavitev ⁷. Element bivanja v gori pa ima še druge razsežnosti: kot simbol ženskih roditelj je votlina domiselna pogruntavščina za časovno inkubacijo in ponovno rojstvo glavne mitske osebnosti. To je tudi pogost biblijski mitologem - prihod iz votline je alegorija rojstva, višje, sposobnejše inkarnacije. Celo Najvišji, ki je v Stari Zavezi nemalokrat okruten in maščevalen, potrebuje Marijino fertile sposobnost, da se v Novi Zavezi pojavi v dobrohotnejši in odpuščajoči obliki. Prebivanje v jami in stalna potencialna možnost vrnitve pa imata poleg kvalitetne preobrazbe še en pomen. Že prej sem omenil, da sta bila svetova živih in mrtvih na naših tleh često povezana in prepletena. Bogobornega/dobrega kralja Matjaža, ki "je živ, vendar je pod zemljo", lahko razumemo tudi kot pokojnika, do katerega se gojijo obojestranska čustva, in ki ima aktivno vlogo tudi na tej strani reke Had. Ne smemo namreč pozabiti, da se je doživljanje podzemnega začelo vzajemno z diferenciranjem človekove psihe na zavedni in nezavedni del in z negativnim označevanjem slednjega. Človek svoja notranja trenja večkrat eksternalizira v različne situacije iz njegovega okolja. Junakov umik je za to lep primer - če posameznik (ali družba) naletita na prepreke pri elaboraciji svojih (prikritih) teženj, lahko pride do fiksacije ali regresije. In spanje je oboje: otplost in pobeg v varno gorsko/materino notranjost.

Več (sto)letno dremavost kralja Matjaža pa prekinjajo slučajni prišleki, mimoidoči preprosti ljudje, ki naključno zaidejo v njegovo skrivališče. Zbudijo ga npr. prevoznik vina ali žita, izgubljeni pisar, pojoči deček, siromašno dekle, kmet itd. Včasih katerega izmed njih celo nagradi. Njihovo delo in življenje pa sta daleč od izbranosti, s katero se ponša zaspali junak. Soočenje z navadnim svetom še ni zadosten razlog za dokončno bujenje.

To nastopi šele v določenem kritičnem trenutku, ki praviljično variira od primera do primera. Največkrat se pojavi prav z junakovo brado trikrat (sedemkrat ali celo devetkrat) obrasla miza, ki po mojem mnenju kaže na modrost, preudarnost kralja⁸, ki se bo zbudil temu primerno zrelejši. Meč, ki bi mu ga moral nek korajžneč izdreti iz nožnice, bo prav tako budilka zanj in za njegovo vojsko. Pojaviti se bo moral torej nekdo, ki bo s svojim pogumom (ali obupom) opozoril, kdaj bo "pravi čas". Vrnitev kralja Matjaža bo pomenila (za nekatere verzije) odklonitev vseh nadlog, poganskih vdorov, okrepila se bo vera, na svetu ne bo več vran, srak, krokarjev (= simbolov mračnosti, zle slutnje in nesreče).

Zmagoslavni kraljev come-back nedvomno simbolizira njegovo zrelost in višjo kvalitetno utelesitev. Vnovična pojavitev, ki pomeni prehod od junakove pasivnosti v aktivno vlogo, lahko razložimo s (simboličnimi) ponovitvami travmatičnega dogodka, ki jih akter z (obsesivno) repeticijo skuša obvladati. Kralju Matjažu to uspe - tako v pozitivnem, kot tudi v negativnem smislu. Premagal bo vse vojske in zavlada svetu, spet bo nastopila zlata doba (v čisti milenaristični obliki). Znova bo izbral staro vero (katolištvo) in staro pravdo (zahtevo kmečkih puntarjev). Večina teh dogodkov je povezana s staroslovenskim dendromorfim "božanstvom" lipo⁹, ki nakazuje oživljanje, renesanso dobrega.

⁷ Na podoben način interpretira nekatere najbolj priljubljene evropske pravljice B. Bettelheim v svoji knjigi.

⁸ Spomnimo se - vse biblijske očake, srednjeveške monarhe, filozofe in učenjake, celo bogove krasijo dolge bele brade.

⁹ Včasih tudi smreka.

Drugi scenarij pa našene junaka v službo Zla, kralj postane preganjalec kristjanov in hudodelec. V obeh variantah končno doseže svoj cilj ne glede na to, kako je to ovrednoteno. Začuden počitek v votlini ga je opogumil in mu vлил potrebno samozavest za dokončno zmago, samouresničitev.

SPOROČILNOST GLAVNIH MITSKIH MOTIVOV

Že prej sem omenil, da elementarni mitski motivi sovpadajo s konkretnimi človekovimi zavednimi, predvsem pa nezavednimi paradoksi. V slovenskem ljudskem gradivu o kralju Matjažu sta taka mitologema predvsem dva. Najprej gre seveda za doživljanje ambivalentne Avtoritete, ki jo v svoji posvetni ali/in transcendentirani obliki doživlja vsak pripadnik urejene družbe. Despotska muhavost svojevoljno razpolaga z življenjem in smrtjo svojih vazalov, ki pa po drugi strani prav s krožno ekonomijo Užitka in Dobrin tako legitimnost vzpostavljajo. Na tem mestu se ne bom spuščal v staro debato o (ne)inherentnosti prepoznavanja in uklanjaњу Oblasti; dejstvo pa je, da je Vladanje oz. hierarhični slap za človeka prastari arhetip. Tako v preteklosti, kot tudi v ateizirani "demokratski" sedanosti (in prihodnosti?).

Na tako pojmovanje se veže tudi motiv heroja, izbranca, katerega mladostniško neugnanost in nedovršenost kvalitetno izboljša šele tehtno premišljanje in nabiranje samozavesti. Le usklajenost človekove osebnosti, uravnotežena kombinacija nezavednih in zavednih impulzov, lahko prispeva h končnemu Podvigu. Motiv junaka pogosto srečamo tudi v vsakodnevnem življenju, saj nezadostno nevtralizirane človekove (nagonske) težnje spodbujajo identifikacijo z nekim zunanjim likom. Odtod popularnost tovrstnih zgodb.

Mit torej v veliki meri eksternalizira človekova notranja hotenja in stiske. Zato je nesmiselno iskati kronološki pol, resničnega kralja Matjaža; mitska struktura namreč ne potrebuje zgodovinskega opravičila¹⁰. Denimo slovenskemu Matjažu ustreza imensko diferencirani dobri Vaceslav in zli GojMagoj (= Gog Magog!) iz snopiča moravskih pravljič na isto temo in s podobnimi zapleti. Nezavedno vedenje je specifično in precej obstojnejše od zavednega (in zgodovinskega) spomina človeka ali kulture. Prastaro prvobitno razmerje, odnos, ki ga je človeštvo že doživelo (in ki je bilo pomemben faktor človeške evolucije), se skozi ljudsko pripovedništvo le modificira, nase pritegne konkretne izseke iz določenega zgodovinskega obdobja in si jih podredi. Srž pa ostane isti.

Konec mita nas zopet vrne na začetek, vse se vrti v večnem krogu pripovednega uroborosa. Ni naključje, da je naš junak na začetku in na koncu dober oz. slab - dialektična inverzija ga spet in spet potiska v in privablja iz otopenosti. In prav ta orfejska cikličnost glavnih mitskih motivov, ki jih človek vsakodnevno doživlja in obnavlja, je ključ priljubljenosti in aktualnosti ljudskega izročila o kralju Matjažu.

¹⁰. Ostareli Goethe je baje zavmil nekega svojega prijatelja, ki mu je dokazoval neavtentičnost Janezovega evangelija, z besedami: ... "Ali avtentičnost ne označuje prav večne lepote in resničnosti?" ...

LITERATURA

- Bettelheim (Betelhajm), B., Značenje bajki, Zenit, Beograd, 1979.
- Cazeneuve, J., Sociologija obreda, ŠKUC FF, Ljubljana, 1986.
- Freud, S., Metapsihološki spisi, ŠKUC FF, Ljubljana, 1987.
- Goljevšček, A., Mit in slovenska ljudska pesem, Slov. Matica, Ljubljana, 1982.
- Grafenauer, I., Slovenske pripovedke o kralju Matjažu, SAZU 4, Inštitut za slovensko narodopisje 1, Ljubljana, 1951.
- Ilić, V., Mitologija i kultura, Svet kulture, Beograd, 1988.
- Jung, C. G., Človek i njegovi simboli, Mladost, Zagreb, 1987.
- Leach, E., Aycok, A., Strukturalističke interpretacija biblijskog mita, August Cesarec, Zagreb, 1988.
- Levi-Strauss, C., Strukturalna antropologija 2, Školska knjiga, Zagreb, 1988.
- Matić, V., Psihoanaliza mitske prošlosti, Prosveta, Beograd, 1982.
- Slovenske ljudske pesmi, različne izdaje.
- Sveto pismo, Ekumenska izdaja, Britanska in inozemska biblijska družba, Beograd, 1984.
- Zgodovina v slikah 1 -9, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1974 - 1977.